

ERFGOED BRUSSEL

Een publicatie van het Brussels
Hoofdstedelijk Gewest

EXTRA NUMMER
2013

HET ERFGOED SCHRIJFT ONZE GESCHIEDENIS

**HET BRUSSELSE
LANDSCHAP**

TUSSEN LANDELIJK
EN INDUSTRIEEL

Groene ruimten in het Brussels Gewest

TUSSEN RATIONEEL
EN PITTORESK

ODILE DE BRUYN

Doctor in de geschiedenis

“... nos anciennes promenades sont des legs du passé qui appartiennent aux Bruxellois et c’est un véritable abus du pouvoir que de leur enlever ce précieux héritage.”¹

Charles Buls, 1907.

Brussel is ongetwijfeld een van de groenste hoofdsteden van Europa. Dat is het resultaat van een lange geschiedenis, waarin meerdere groene ruimten werden vernield maar er ook nieuwe werden ingericht en er strijd werd geleverd voor het behoud van het natuurerfgoed. In deze bijdrage roepen we de gebeurtenissen en standpunten op die de identiteit van het Brussels Gewest op het vlak van groene ruimten hebben gevormd, door in chronologische volgorde enkele kenmerkende voorbeelden van natuurlijke en seminatuurlijke sites, parken en tuinen in Brussel voor te stellen.

VAN DE PREHISTORIE TOT HET EINDE VAN HET ANCIEN RÉGIME

Aangezien natuur bijzonder kwetsbaar is, zijn overblijfselen van vóór de 19de eeuw zeldzaam. Door de snel toenemende verstedelijking van de 19de en 20ste eeuw zijn vele van de talrijke tuinen, weiden en bossen die vroeger op het Brusselse grondgebied aanwezig waren verdwenen. Zo is het enige spoor dat nu nog rest van het domein van Jean-Baptiste Houwaert in Sint-Joost-ten-Node een plein dat de naam van de dichter draagt. Deze villa, in 1574 gebouwd in de ‘schitterende vallei’ van de Maalbeek, wordt beschreven in het begin van het negende boek van zijn gedicht ‘Pegasides Pleyn’. Ze was omringd met parterres, priëlen, paviljoenen, boomgaarden, weiden, wijn- gaarden, vijvers, fonteinen en water- vallen. Samen vormden ze een echte antieke *locus amoenus* (lusttuin), vergelijkbaar met de tuin van Alcinoüs, koning van de Phaeaken, die in de Odyssee wordt beschreven, of die van Epicurus². De tuinen van het huis van Thurn & Taxis op de Zavel, die in een 17de- eeuwse gravure zijn bewaard gebleven (afb. 1), zijn eveneens volledig verdwe-

Afb. 1

De tuinen van het Hotel von Thurn und Tassis op de Zavel, Brussel (de HOOGHE, R., *Album des Fêtes de Bruxelles à l'occasion de la prise du Buda*, 1686 © KBR - Prentenkabinet).

nen. Ze waren voorzien van decoratieve parterres, portieken en paviljoenen, een bekken met fontein, beelden en sinaasappelbomen in potten³.

De zorg om het behoud van de groene ruimten in Brussel is niet nieuw. Al op het einde van de 19de eeuw gingen er stemmen op en werden er politieke acties gevoerd en burgerinitiatieven georganiseerd voor het behoud en de restauratie van het natuur- en tuinerfgoed van de hoofdstad en haar buitenwijken.

Het Zoniënwoud

Het Zoniënwoud is ongeveer tienduizend jaar geleden ontstaan, na de laatste ijstijd, en vormt een uniek overblijfsel uit het verleden. De slib bevattende grond en het reliëf ervan zijn in de loop van de tijd nauwelijks veranderd.

Ze ondergingen geen grote klimaatveranderingen, werden nooit bewerkt of bemest door de mens en slechts weinig begraasd. Dat het Brusselse woud gespaard bleef van ontginning en landbouwactiviteit, heeft het vooral te danken aan zijn statuut van hertogelijk woud, dat van de 13de eeuw dateert. Het Zoniënwoud dankt zijn huidige uitzicht nog grotendeels aan het systeem van herbebossing dat op het einde van de 18de eeuw onder het Oostenrijkse regime werd ingevoerd. In deze exploitatiemethode werd geopteerd voor een monocultuur van bomen van dezelfde leeftijd, op een geordende manier geplant. Dit principe lag aan de basis van het zogenaamde kathedraalbeukenbos (afb. 2). Vanaf het begin van de 20ste eeuw verloor het bos zijn functie als hout- en houtskoolproducent en

werd het geapprecieerd om zijn esthetische kwaliteiten en sociale rol, en recent ook om milieuredenen. Daarom werd het oude systeem van zuivere kap en kunstmatige herbebossing vervangen door de zogenaamde 'plenterkap': deze verjongt de massieven slechts heel geleidelijk en op een manier die de natuurlijke regeneratie door spontane zaaiing bevordert⁴.

De in 1909 opgerichte Liga van de Vrienden van het Zoniënwoud moedigde deze evolutie sterk aan en voerde actie om deze groene ruimte vlak bij de stad "minder geordend, minder onderworpen aan de wil van de mens" te maken, pittoresk, fraai en ongerept, en met een grotere diversiteit wat de soorten betreft⁵. Op een bijeenkomst in maart 1925 zei de secretaris-generaal van de

Afb. 2

Kathedraalbeukenbos in het Zoniënwood (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 3a

Seminatuurlijk landschap: het Moeraske in Evere (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 3b

Seminatuurlijk landschap van het Hof ter Musschen, Sint-Lambrechts-Woluwe (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

vereniging - de schilder René Stevens, die vond dat het Zoniënwood vooral "een erfgoed van schoonheid was en niet van productie" - het volgende: "Als binnen een eeuw Brussel een immense stad zal geworden zijn, en aan alle kanten het Zoniënwood omgeeft, zullen onze kleinkinderen ons dankbaar zijn dat we voor hen deze immense reserve aan zuivere lucht en schoonheid, dit woudreservoir van leven, zuivere geneugten en ontelbare leringen, hebben bewaard. Ze zullen ons prijzen omdat we hun hebben toegelaten van de echte schoonheid van de pittoreske natuur te genieten, van de poëzie die uitgaat van de variëteit van zijn bodem, zijn schaduwrijke valleitjes, zijn lichtende open plekken, het spektakel van de lucht en de seizoenen, de zang van zijn vogels, het gezoem van zijn insecten, van de krachtige harmonie die het leven in het woud uitstraalt."⁶ Toen al was

er een klein gedeelte van de bevolking dat zich zorgen maakte over de gevolgen van de groeiende verstedelijking en industrialisering voor de kwaliteit van het leefklimaat, en het Brusselse woud, dit juweel uit het verleden, als een garantie voor de toekomst van de stad beschouwde⁷.

Seminatuurlijke ruimten

Seminatuurlijke sites zijn de laatste overblijfselen van het rurale verleden van het Brussels Gewest. Het gaat om braakliggende terreinen die overwoerd zijn door spontane en wilde vegetatie nadat ze lange tijd door de mens werden gebruikt als landbouwgrond, weidegrond, voor bosbouw of bodemontginning. Deze ruimten, zoals het Scheutbos in Sint-Jans-Molenbeek, het hof ter Musschen (afb. 3a en 3b) in Sint-

Lambrechts-Woluwe, de Kauwberg in Ukkel en het Kattebroek in Sint-Agatha-Berchem, hebben een bijzondere, rijke en gevarieerde flora. Ze werden vroeger immers volgens traditionele methodes geëxploiteerd, dat wil zeggen op extensieve wijze met respect voor de eigen mogelijkheden en zonder gebruik te maken van grondverbeteringstechnieken zoals compenserende bemesting. Ze zijn erg begeerd door projectontwikkelaars en danken hun redding vaak aan acties die de laatste dertig jaar werden gevoerd door buurtverenigingen of natuurbeschermingsorganisaties. Ze vergen een aangepast ecologisch beheer, want een natuur die aan zichzelf wordt overgelaten is op min of meer lange termijn veroordeeld door de evolutie van haar vegetatie: de bebossing zal de overhand nemen⁸.

Afb. 4

De tuinen van het kasteel de Rivieren in Ganshoren. Schilderij van Jan Brueghel I, bijgenaamd de Fluwelen, detail, 17de eeuw (©Museum van de Stad Brussel).

Parken en tuinen

Sommige parken en tuinen van het ancien régime bestaan nog, maar hebben alle of bijna alle stilistische kenmerken van hun aanleg verloren (artificiële tracés en niveaus; architecturale, monumentale en sculpturale decors; keuze, snoeiwijze en schikking van de planten; gebruik van water,...). Dat is het geval voor de groene ruimte rond het kasteel de Rivieren in Ganshoren (afb. 5). Deze werd in de tweede helft van de 19de eeuw tot een landschapspark omgevormd en er is geen enkel element bewaard van de oude tuin in Vlaamse renaissancestijl die te zien is op een schilderij van Jan Brueghel de Oude (afb. 4)».

Dat is ook het geval voor de tuin van het Erasmushuis (afb. 6) in Anderlecht. We weten helemaal niets over de tuin waarin de filosoof in de zomer van 1521 wandelde tijdens zijn verblijf bij kanunnik Pierre Wijchmans. De hui-

dige tuin is een 'reconstructie', of beter een evocerende creatie, die in verschillende stadia werd aangelegd tussen het begin van de jaren 1930 - toen het huis door de gemeente werd verworven - en 2000 - het jaar waarin landschapsarchitect Benoît Fondu een 'filosofische tuin' aanlegde waarin werk van hedendaagse kunstenaars is opgenomen. Hij inspireerde zich onder meer op de ideale tuin die Erasmus beschrijft in zijn *Religieus banket*, een tekst die hij schreef in 1522, dus kort na zijn verblijf in Anderlecht¹⁰.

Dan is er nog het Walckierspark (afb. 7), gelegen in de buurt van het station van Schaarbeek, in de Zennevallei. Het is een voormalige landschapstuin, die na een periode van verwaarlozing vrijwel volledig verwilderd is en nu is opgenomen in de seminatuurlijke site van het Moeraske. Het enige element uit het ancien régime dat bewaard is

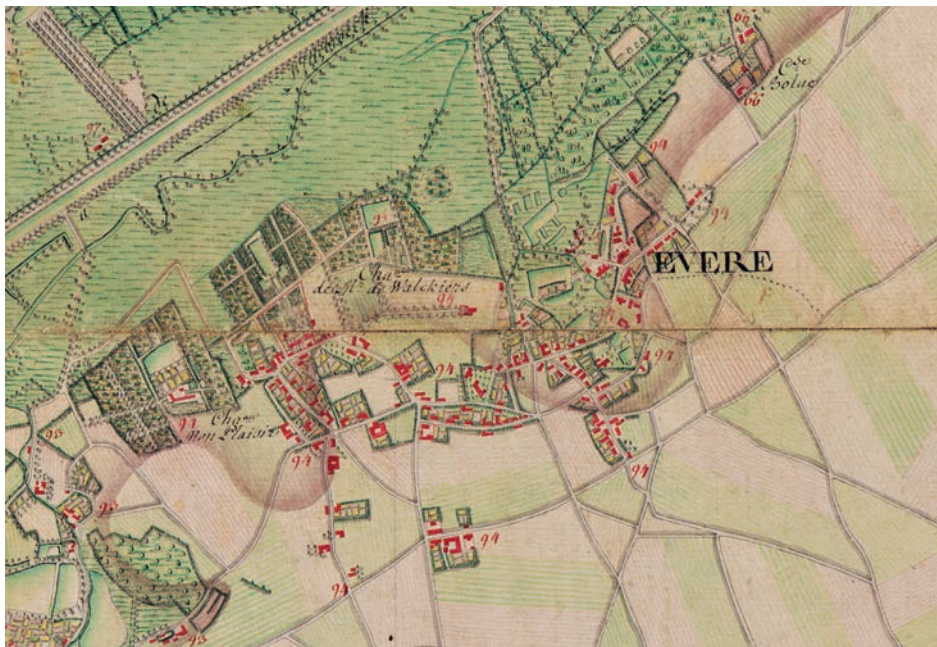
gebleven, is de naam van diegene die er eigenaar van was in de tweede helft van de 18de eeuw, de bankier Adrien-Ange de Walckiers. Volgens de getuigenis van Charles-Joseph de Ligne, in de editie van 1786 van zijn *Coup d'œil sur Beloeil et sur une grande partie des jardins de l'Europe*, creëerde burggraaf Walckiers in een deel van zijn domein iets "waarvan men denkt dat het een gewone boomgroep is", zonder "de harmonie van het uitzicht van een Franse tuin te verstoren"¹¹, een "natuurlijke tuin" met grot, ruïne, vijver, bruggen, rotsen, "berg", waterval, tempel, exotische struiken,... Met de opeenvolging van verschillende eigenaren en de ontwikkeling van de spoorlijn in de 19de en 20ste eeuw is dit pittoreske arrangement - een weerspiegeling van de mode van de Engelse tuin in de tijd van zijn aanleg - totaal verwilderd. De "vruchtbare helling, doorsneden door tuinen, moestuinen en het kanaal [van Brussel naar Willebroek], afgeboord

Afb. 5

Landschapspark van het kasteel de Rivieren, Ganshoren (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 6

De 'filosofische tuin' ontworpen door Benoît Fondu, Erasmushuis, Anderlecht (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

Afb. 7

Het Walckierspark op de kaart van Ferraris, 1771-1778 (Blad 76 - Brussel), detail (© KBR - Kaarten en plattegronden).

met weiden, hagen, fraaie huizen en omkaderd met de mooiste bomen...” die de prins van Ligne beschrijft als de landschappelijke omgeving van het landgoed Walckiers, zetten ons aan tot dromen¹².

De tuinen van de abdij van Terkameren

De oudste tuin van het Brussels Gewest die nog sporen heeft bewaard van de aanleg vóór de 19de eeuw is die van de abdij van Terkameren. De visvijvers, die de ‘vijvers van Elsene’ zijn geworden, werden in het begin van het bewind van Leopold II geïntegreerd in een stedenbouwkundig project dat verbonden was met de aanleg van de Louizalaan. In de abdij zelf zijn nog enkele elementen bewaard van de kloostertuin die dateert van het begin van de 17de eeuw, maar vooral van de siertuinen en terrassen (afb. 8) met monumentale poort en trappen, aangelegd in de eerste helft van de 18de eeuw en geïnspireerd op de Lodewijk XIV-stijl *à la française*.

Door de ontwikkeling van de wijk van de vijvers van Elsene op het einde van de 19de eeuw en de keuze van het plateau van Solbosch om er de wereldtentoonstelling van 1910 te organiseren, ondergingen de tuinen van de abdij van Terkameren talrijke veranderingen en inperkingen. Dit wekte de aandacht van meerdere bekende persoonlijkheden. Zo ook Charles Buls, burgemeester van Brussel en voorstander van een pittoreske stedenbouw, die respect had voor het middeleeuwse verleden van de stad en met zijn standpunten lijnrecht tegenover die van Leopold II stond. In zijn in 1893 gepubliceerde *Esthétique des villes* schrijft hij dat op plannen van Brussel uit de 16de en 17de eeuw te zien is dat de vallei van de Maalbeek (afb. 9) vroeger van Schaarbeek tot aan de abdij van Terkameren doorspekt was met visvijvers, plassen en kleine meertjes. In plaats van de “vrij monotone” Louizalaan tegen hoge kosten voor afgraving en ophoging aan te leggen was het volgens hem beter geweest om meer gebruik te maken van de natuurlijke eigenschappen van het terrein, om rond de vijvers van Elsene een groene promenade aan te leggen, die veel omvangrijker zou zijn dan het ‘al te povere’ groene kader dat was bewaard

Afb. 8

Terrastuinen in Lodewijk XIV-stijl van de Terkamerenabdij, Elsene (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

gebleven, en om ‘semistedelijke’ villa’s met tuinen te bouwen¹³. Guillaume Des Marez, stadsarchivaris en voorzitter van de *Société d’Archéologie de Bruxelles*, vatte in 1911 in een artikel in het tijdschrift *Tekhné* zijn ideeën over de inrichting van de site van de Terkamerenabdij samen. Hij had deze ideeën voordien al kunnen uiteenzetten voor het *Comité d’Études du Vieux-Bruxelles*, voorgezeten door Charles Buls. De historicus pleitte voor de restauratie van het klooster en de tuin, waarvan de afbraak gepland was. Volgens hem moest de heruitgave van 1726 van de gravure van de *Chorographia sacra Brabantiae* van Sanderus (afb. 10) als basis worden genomen. Wat beplantingen betreft, stelde hij voor de muren van het klooster te bedekken met klimplanten zoals blauweweren en klimrozen, die de grasperken en ietwat strenge buksbomen die op de gravure te zien waren, zouden aanvullen en met hun pittoreske karakter het monastieke verleden van de plek zouden oproepen. De mediëvist wilde eveneens dat de hele site rond de kloostergebouwen toegankelijk zou zijn voor het publiek¹⁴.

Louis Van der Swaelmen liet zich inspireren door deze reflecties en ontwikkelde in 1912 een restauratieplan voor de tuinen van de abdij. Hij baseerde zich op de gravure van Sanderus om de formele kwesties over de inrichting van de tuin op te lossen. Wat de keuze van planten betrof, was het echter moeilijk, aangezien hierover in de historische bronnen van de abdij geen enkele informatie te vinden was. Van der Swaelmen schreef in een artikel dat te allen prijze het anachronisme moest vermeden worden dat “zo vaak voorkomt en van zo slechte smaak getuigt en dat erin bestaat in de oude vormen (...) decoratieve elementen te mouleren die ontleend zijn aan de hedendaagse horticultuur of aan de exotische flora die recentelijk werd geïntroduceerd”. Men moest terugkeren naar “mooie gedemedeerden”, die “goede eenvoudige bloemen” van onze voorouders, en kiezen voor inheemse soorten om de “charme van de oude tuinen” te hervinden¹⁵. Het ontwerp van Van der Swaelmen werd nooit uitgevoerd. Het was wachten tot het interbellum voor een eerste restauratiecampagne op initiatief van landschapsarchitect Jules Buy-

Afb. 9

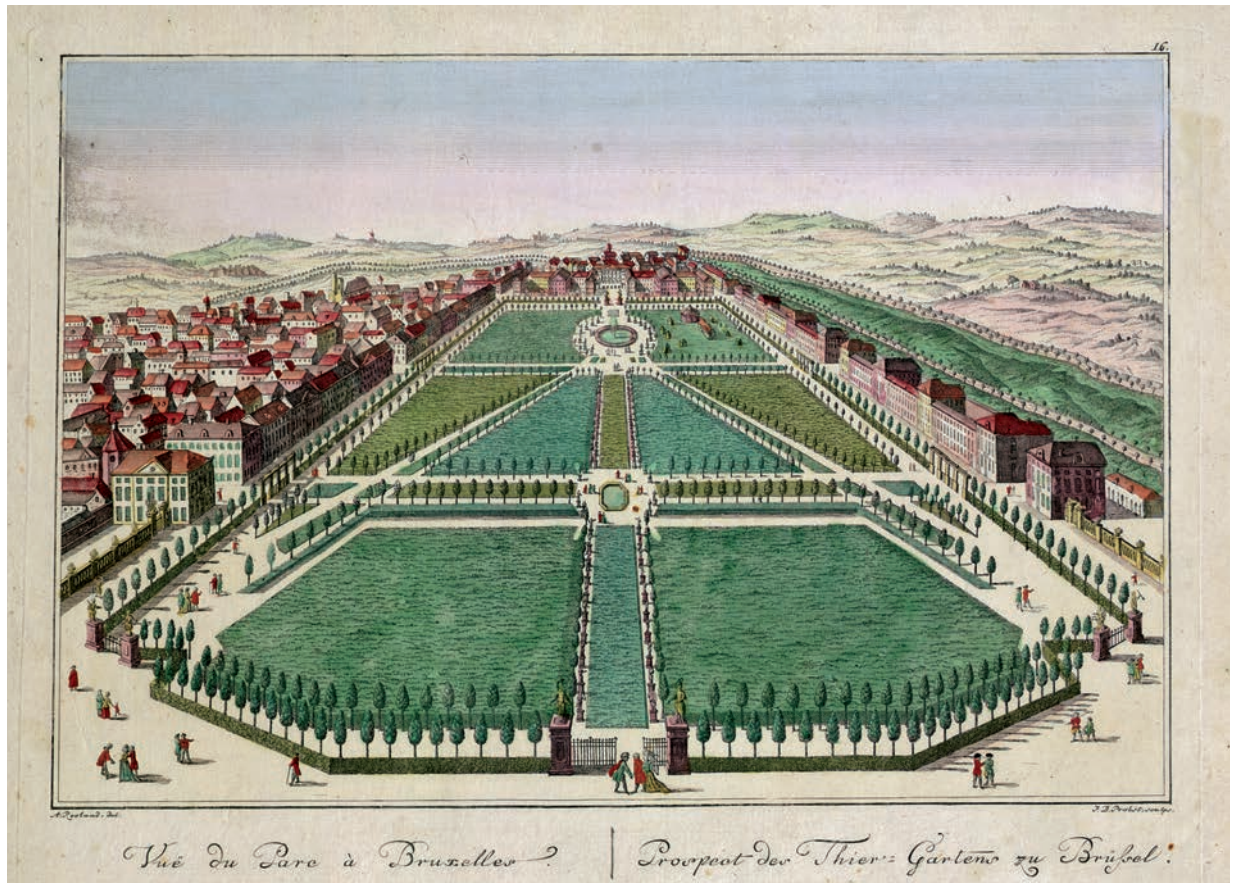
De Maalbeekvallei op de kaart van Ferraris, 1771-1778 (Blad 76 - Brussel) (© KBR - Kaarten en plattegronden).

Afb. 10

Panorama in vogelvlucht van de tuinen van de Terkamerenabdij. Gravure van de heruitgave van 1726 van de *Chorographia sacra Brabantiae* van Sanderus (© ASB).

Afb. 11

Gravure uit de 18de eeuw van het Warandepark, Brussel (© ASB).

ssens, inspecteur voor aanplantingen van de stad Brussel, wiens ideeën nauw verwant waren aan die van zijn voormalige collega¹⁶.

Het Warandepark of park van Brussel

Het Warandepark (afb. 11) is een ander relatief goed bewaard overblijfsel van het ancien régime. Het werd tussen 1776 en 1783 ontworpen in een klassieke Franse stijl die overeenkwam met die van de herenhuizen eromheen. Het was van in het begin ontworpen als een openbaar park en werd aangelegd op de plaats van de voormalige tuinen van de hertogen van Brabant, die sinds de brand van het paleis van de Coudenberg in

1731 braak lagen. Om de aanleg in de regelmatige en symmetrische stijl mogelijk te maken waren grote aardingswerken nodig. De voormalige hertogelijke tuin was immers erg heuvelachtig en 'pittoresker'. Het deel van het park aan de kant van het toekomstige koninklijk paleis behield zijn oorspronkelijke niveau en kreeg een natuurlijk bosachtig karakter. In 1904 werd dit 'bas-fonds' (afb. 12) tot de helft gereduceerd voor de aanleg van een breder en rechthoekig Paleizenplein. Deze 'verminking' wekte destijds hevige reacties op. Toen Henri Maquet, architect van Leopold II, drie jaar later deze 'bas-fonds' eens te meer wilde verkleinen voor de bouw van het nieuwe koninklijk paleis, publi-

ceerde Charles Buls hierover een aantal vlammende artikelen in het weekblad *L'art moderne*, dat geleid werd door kunstcriticus Octave Maus¹⁷. Volgens de voormalige burgemeester van Brussel waren de 'bas-fonds' een herinnering aan het voormalige park van de hertogen van Brabant en vormden ze 'een oase in het midden van de grote stad'. Ze maakten bovendien integraal deel uit van het oorspronkelijke plan van het park, dat was opgevat als 'een organisch geheel dat aan zichzelf genoeg had'. In tegenstelling tot de tuinen van de Tuilerieën in Parijs, waarmee Maquet en zijn medestanders het Brusselse park graag vergeleken, en die enkel waren 'ontworpen als complement van het ver-

Afb. 12

De oude *bas-fonds* van het park (M. Vanhulst, 2012 © MBHG).

dwenen paleis', was het Warandepark een 'volks park' en men moest vermijden het te 'reduceren' tot een 'secundaire rol' als tuin van het koninklijk paleis in aanbouw.

Eveneens in 1907 publiceerde het katholieke kunsttijdschrift met de veelzeggende naam *Durendal* een brochure met de titel *Aspects de la nature et de la cité*, die door de anonieme auteur was opgedragen "aan M. Charles Buls, de laatste voorvechter van het park van Brussel". Naast andere onderwerpen komt hier ook de kwestie van de *bas-fonds* aan de orde: "Toen we de strenge, rechtlijnige perspectieven van de lanen verlieten om ons over ravijnen te buigen, was het contrast charmant. We waanden ons in een verge-

ten stukje natuur midden in de stad. Langs de hellingen dwaalde het oog over een wirwar van fris groen, trillend van vogelgezang en vol van een soort idyllisch mysterie. Daar rezen grote, als bij toeval geplante olmen op (...). Te midden van dat alles kon de blik nauwelijks de diepte peilen van deze relatief ondiepe laagten, die er als groene afgronden uitzien. En helemaal achteraan hadden de bronzen buste van Peter de Grote en de stenen Magdalena, omhelsd door het overwoekerende groen, iets erg romantisch en erg naïefs, met die intense poëzie van mijmerende marmers, in de stilte van oude, door klimop overwoekerde parken. Het was charmant, verrukkelijk... het was pittoreskheid in de stad, en pittoreskheid die niet stoorde: dus werd ze verwijderd."¹⁸ Uit de discussies over het Warandepark

blijkt dat de perceptie van het nut en de ideeën over deze groene ruimte, waarvan de oorsprong terugging tot de 13de eeuw, tussen de 18de en de 20ste eeuw sterk varieerde. Ze weerspiegelen de politieke, esthetische, stedenbouwkundige en ecologische preoccupaties van elk van die periodes¹⁹.

DE HEDENDAAGSE TIJD

Als we het hebben over de problematiek van groene ruimten in Brussel vandaag, dan komt meteen de naam van Leopold II voor de geest. De investeringen die de monarch deed voor de inrichting van nieuwe openbare parken in Brussel en de randgemeenten waren een onderdeel van zijn ambitie om van deze stad een hoofdstad te maken die kon rivaliseren met Londen en Parijs. Hierover werden al meerdere studies gepubliceerd²⁰. Wij zullen ons daarom concentreren op de periode vóór de regering van Leopold II, waarin een opkomende burgerij van industriëlen en bankiers de economische en politieke touwtjes in handen had en sterk betrokken was bij de creatie van groene ruimten. Daarnaast buigen we ons over de periode na de dood van de vorst, waarin de balans werd opgemaakt van zijn verwezenlijkingen op landschappelijk gebied.

De promenades van een groot bankier

Om een inzicht te krijgen in de rol van de hoge burgerij bij de inrichting van groene ruimten in het Brussels Gewest in de 19de eeuw, volgen we de emblematische figuur van de bankier Jonathan-Raphaël Bischoffsheim. Deze van oorsprong Duitse Jood vestigde zich in 1837 in Brussel²¹.

Een privépark, teken van maatschappelijk succes

In 1854 liet deze zakenman van internationaal formaat een kasteel bouwen (nu betrokken door de *International School of Brussels*) en een tuin aanleggen in Bosvoorde, op een terrein dat hij enkele jaren voordien had verworven²². Bischoffsheim koos niet zomaar deze locatie voor zijn zomerverblijf.

Afb. 13

Vijver van de molen en park van het oude kasteel Bischofsheim, *International School of Brussels*, Watermaal-Bosvoorde (M. Vanhulst, 2012 ©MBHG).

Het terrein lag op een hoogte die uitkijkt over drie valleien waarvan het water samenstroomt in de Woluwe. Het kijkt ook uit op de Molenvijver (afb. 13) en grenst aan het Zoniënwoud, waar het tot voor kort nog deel van uitmaakte. Het bood dus alle voordelen van een groene omgeving, waar het aangenaam wandelen was. Bovendien was Bosvoorde in die tijd erg in trek, omdat het sinds kort verbonden was met de Leopoldswijk door de aanleg van de spoorweg naar het Luxemburgstation. Het dorp was als de ‘tuin van de hoofdstad’²³ en vormde een nieuwe aantrekkingspool waar rijken landhuizen lieten bouwen en waar bij mooi weer talrijke stedelingen naar op uitstap trokken, gebruikmakend van de snelle nieuwe transportmiddelen. Als raadgever van Leopold I en waardige vertegenwoordiger van een burgerij die zich als de ‘opvolger’ van de adel van het ancien régime zag, was

de directeur van de Nationale Bank wellicht ook niet ongevoelig voor het historische belang van zijn keuze. De soevereinen van de voormalige Nederlanden hadden in deze omgeving een jachtslot.

Openbare promenades, plaatsen voor sociale vermenging

De grote bankier was niet alleen representatief voor de stedelijke elite die op het platteland rond de hoofdstad privéparken aanlegde, hij zette zich ook in voor de aanleg van publiek toegankelijke groene ruimten in Brussel en omgeving. Bischoffsheim was stichtend lid en daarna effectief lid (aandeelhouder) en lid van het comité van toezicht van de *Société royale de zoologie, d’horticulture et d’agrément de Bruxelles*²⁴, een naamloze vennootschap opgericht in 1851 met het doel in de erg voorname, pas gebouwde Leopolds-

wijk een pittoreske promenade aan te leggen (het toekomstige Leopoldpark), een dierentuin (afb. 14a-b) en diverse salons in te richten. Deze moesten een plaats voor ontspanning, samenkomst en vertoon worden voor de Brusselse hogere kringen uit die tijd²⁵. Tijdens de zitting van 3 maart 1860 van de Brusselse gemeenteraad, waarvan hij al sinds 1848 lid was, stemde Bischoffsheim ervoor dat de stad garant zou staan voor een lening aan de vennootschap. Deze bood de stad de gelegenheid een ‘soort zeggenschap’ te hebben over de dierentuin en er voorwaarden aan op te leggen, en zo te voorkomen dat ‘deze mooie en pittoreske promenade’ zou worden verminkt en er ook voor te zorgen dat deze groene ruimte, die tot stand was gekomen door privé-initiatief, in een min of meer nabije toekomst zou worden omgevormd tot een openbaar park, vergelijkbaar met het park van Brussel²⁶.

Afb. 14a-b

Oude afbeeldingen van de dierentuin van Brussel (CANELLE, A., *Album de lithographies*, 1856 © SAB).

HET KONINKLIJK DOMEIN VAN LAKEN

EEN RUIMTE GEWIJD AAN DE HORTICULTUUR

Het domein Schoonenberg in Laken, gelegen op een helling die uitkijkt over het kanaal van Brussel-Willembroek, werd op het einde van de 18de eeuw door aarts Hertogin Maria Christina van Oostenrijk en haar echtgenoot hertog Albrecht van Saksen-Teschen, landvoogden van de Oostenrijkse Nederlanden, ingericht als een Engels landschapspark. Sindsdien is deze ruimte altijd aan de sierteelt gewijd gebleven. In de editie van 1786 van zijn *Coup d'œil sur Belœil et sur une grande partie des jardins de l'Europe* alludeerde prins Karel Jozef van Ligne (Charles-Joseph de Ligne) op de 'aanplantingen van kostbare heesters' langs de promenades aan weerszijden van het centrale grasperk, die 'tegen de levendige omgeving van de hoofdstad' afschermden.¹ In zijn *Voyage philosophique et pittoresque, sur les rives du Rhin, à Liège, dans la Flandre, le Brabant, la Hollande, l'Angleterre, la France, etc. fait en 1790*, stelde de Duitse natuurkenner een lijst op van de indrukwekkende hoeveelheid "uiterst zeldzame exotische planten en bomen, die zowel de aandacht van de botanicus als van de geïnteresseerde wekken" in de tuinen van Schoonenberg. Er waren iets meer dan vijftig soorten te bewonderen, waaronder de *Yucca filamentosa*, de *Dracaena draco* (drakenboom van de Canarische Eilanden), de *Illicium anisatum* (Chinese anijsboom), de *Tamarindus indica* (tamarinde), de *Camellia japonica*, de *Carica papaya* (papajaboom), de *Cassia fistula* (kassieboom), de *Hibiscus rosa-sinensis* of de *Plumieria alba* (frangipane).²

Leopold II sloot aan bij een lange traditie van 'koningen-tuinmannen', met voorgangers als Cyrus de Jongere, Theodorik de Grote, Childebert I of Lodewijk XIV. Hij had een passie voor horticultuur, een discipline die in zijn tijd een grote ontwikkeling kende, en die hij vooral in zijn park van Laken kon botvieren. De monarch, die zichzelf de 'oude tuinman' noemde³, genoot een grote faam in horticulturele middens, zelfs in die mate dat hij in een artikel in *La tribune horticole* van 1907 werd vermeld als 'de grootste siertuinliefhebber van het continent'⁴ (afb. 1). Na zijn dood reproduceerde hetzelfde tijdschrift een artikel van Philippe Rivoire, directeur van een grote zaad- en plantenhandel in Lyon, dat in het Franse tijdschrift *Le progrès horticole* was verschenen. De auteur beweerde dat de vorst, die uiterst pinnig kon zijn voor een aantal van zijn persoonlijke uitgaven, nergens op beknibbelde als het om zijn tuinen ging. Tuinliefhebbers uit die tijd waren vooral onder de indruk van zijn verwezenlijkingen in het domein van Laken of in de directe omgeving daarvan: de bloementrekkassen (de huidige Tuinen van de Bloemist) in het nabijgelegen domein van Stui-

enberg, waar eersterangstuiniers de bloemen en planten voor het koninklijk park moesten kweken en vermenigvuldigen; de koloniale tuin van de Onafhankelijke Congostaat (de huidige koloniale tuin), waarin een reeks sier- en nuttige planten afkomstig uit de botanische centra van vreemde landen werden gekweekt en voorbereid om terug naar Congo gestuurd te worden, waar ze de landbouwontwikkeling moesten bevorderen⁵; en tot slot de monumentale serres (afb. 1, 2 en 3), die als uniek in hun genre worden beschouwd. Ze bestonden uit "reusachtige galerijen, alle bebloemd met heliotropen, hanggeraniums en fuchsia's", die 's nachts waren verlicht met elektrisch licht, maar ook uit een grote, ronde "kapel waar het altaar tussen reusachtige palmen opduikt" en uit talrijke collecties planten "die de koning bij naam kende en waarvan hij tijdens zijn hele lange leven de groei nauwlettend volgde".⁶ Leopold II wilde dat zijn koninklijk domein en zijn hele land in het centrum stonden van een netwerk van uitwisseling van kennis en knowhow op het vlak van horticultuur.

NOTEN

1. DE LIGNE, C.-J., *Coup d'œil sur Belœil et sur une grande partie des jardins de l'Europe*. Lecture de Couvreur, M., Brussel, 2003, p. 90.
2. FORSTER, G., *Voyage philosophique et pittoresque, sur les rives du Rhin, à Liège, dans la Flandre, le Brabant, la Hollande, l'Angleterre, la France, etc. fait en 1790*. Vertaald uit het Duits door Pougens, Ch., 2de ed., II, Parijs, l'an VIII, p. 133-140.
3. 'Un vieux jardinier', *Revue de l'Horticulture belge et étrangère*, XXXIV, 1908, p. 219; 'Un

roi horticulteur', *Revue de l'Horticulture belge et étrangère*, XXXVI, 1910, pp. 14-18.

4. VAN DIEVOET, H., 'Histoire de l'horticulture bruxelloise et de la banlieue de 1800 à 1875', *La tribune horticole*, LXVII, 1907, p. 578.

5. 'Le Jardin colonial de l'état Indépendant du Congo', *La tribune horticole*, LI, 1907, p. 321-322.

6. 'Léopold II amateur de jardins et de fleurs', *La tribune horticole*, CXCIV, 1910, p. 162.

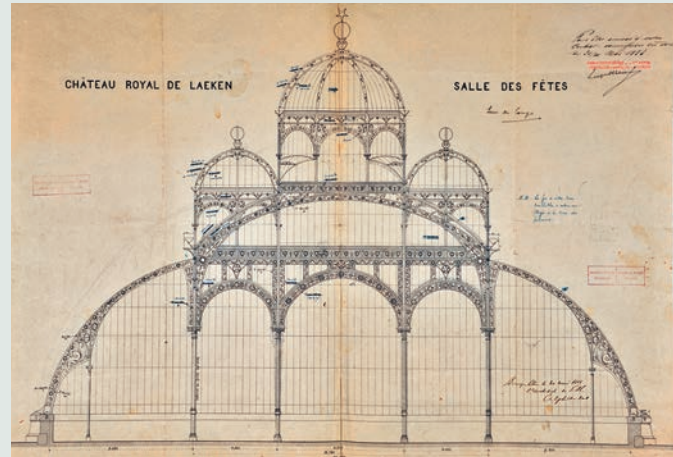

Afb. 1

Receptie in de wintertuin van de Koninklijke serres van Laken (*Le Patriote illustré*, 1892).

Afb. 2

Ontwerp voor de Congoserre, A. Balat, 1886 (© Archief van het Koninklijk Paleis).

Afb. 3

Nachtelijk zicht op de wintertuin, Koninklijk domein van Laken (G. Charlier, 1988 © VIOE).

Afb. 15

Het Terkamerenbos
(M. Vanhulst, 2012 ©MBHG).

Afb. 16

Het Park van Vorst
(M. Vanhulst 2012, ©MBHG).

Afb. 17

Het Park van Sint-Pieters-
Woluwe (M. Vanhulst, 2012
©MBHG).

Als gemeenteraadslid had de bankier ook een actief aandeel in de debatten over de omvorming van het Terkamerenbos tot een openbaar park (afb. 15). In 1856 hield hij een eerste betoog over het nut van de keuze om deze uitloper van het Zoniënwoud in de richting van Brussel in te richten als een park: “Ik zou iets willen toevoegen aan de argumenten van M. Watteeu. Hij had het over de betreffende uitgave als zijnde vooral voor goegode mensen. Ik ben van mening dat een openbare promenade nog een grotere weldaad is voor diegenen die thuis geen frisse lucht en geen tuin hebben, die geen buitengoed hebben en niet kunnen profite-

ren van dat van hun vrienden, die slechts één dag per week, op zondag, de kans hebben om zuivere lucht in te ademen. Vanuit dit opzicht is een openbare promenade een grote weldaad voor de arbeidersklasse.”²⁷ In 1858 uitte Bischoffsheim eens te meer de mening dat het park van Terkameren vooral nuttig zou zijn voor de minder goegode klassen: “(...) als ooit een onderneming tegelijk het karakter van openbaar nut en van liefdadigheid had, dan is het wel deze waar we ons momenteel over buigen (...). Ik had de gelegenheid om enige tijd geleden statistieken te raadplegen over de diverse graden van moraliteit van de populaties in grote steden, van

steden die veel parken hebben en steden die er geen hebben. Wel! Dit document stelt vast dat de consumptie van brandewijn veel groter is in dichtbevolkte centra waar geen parken zijn dan in deze waar er wel zijn. Een park is in essentie moraliserend: het is het enige plezier dat sterk bijdraagt aan het behoud van een goede gezondheid, dat niets kost en dat men met zijn familie kan delen.”²⁸

Net als Napoleon III en Haussmann, van wie hij waarschijnlijk wel de hygiënistische ideeën kende, aangezien hij dankzij zijn familiale en zakenrelaties veel connecties had in de hogere kringen van het *Second Empire*, vond Bischoffsheim dat stedenbouw en tuinkunst een uitstekend middel waren om controle uit te oefenen over de arbeidersklasse.

De receptie van de initiatieven van Leopold II op het vlak van groene ruimte

Toen Leopold II begon aan zijn projecten voor de aanleg van meerdere grote groene ruimten, zoals de parken van Vorst, Laken, Woluwe en het Josaphatpark in Schaarbeek, was het terrein al grondig voorbereid door persoonlijkheden uit de opkomende burgerij. Op basis van twee teksten zullen we de positieve en negatieve reacties bekijken die de ondernemingen van de vorst op dit vlak opwekten bij professionelen op het gebied van de tuinkunst.

Positieve reacties: Leopold II, een nieuwe Lodewijk XIV

De eerste tekst werd door tuinspecialist Albert Maumené gepubliceerd in het Franse tijdschrift *Vie à la Campagne*, waarvan hij directeur was. Het werd kort na het overlijden van Leopold II overgenomen door *La tribune horticole*, orgaan van de *Fédération royale des Sociétés horticoles de Belgique*:

“De Belgische monarch die de koningbouwer werd genoemd, was op zijn eigen manier als een moderne Lodewijk XIV voor tuinen. In België is men hem grandioze creaties verschuldigd, die – hoewel ze niet altijd naar waarde werden geschat zoals Leopold II had gewild, omdat ze misschien wat te weelderig werden gevonden

Afb. 18

Rozentuin van het park
Tournay-Solvay, Watermaal-
Bosvoorde (M. Vanhulst, 2012
©MBHG).

- de aanblik van de omgeving van Brussel hebben veranderd, zoals de prachtige Tervurenlaan. Uit nationalistische eigenliefde was er ook veel kritiek omdat hij deze werken aan Franse tuinarchitecten toevertrouwde, eerst aan M. Lainé en M. Deny²⁹, daarna aan M. Vacherot. Deze laatste verwezenlijkte in Laken erg gesmaakte ensembles. Leopold II had een bijzondere voorliefde voor de Franse tuinkunst, of het nu ging om gewone tuinen of landschapstuinen.”³⁰

Negatieve reacties: Leopold II, promotor van een buitenlandse en verouderde stijl

De tweede tekst komt uit een artikel van Jules Buysens, ‘Evolution de l’art des jardins depuis un siècle’. Het werd in 1931, kort na de viering van de honderdjarige Belgische onafhankelijkheid, gepubliceerd in *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, het driemaandelijks bulletin van de gelijknamige vereniging. Deze was in 1913 opgericht door Louis Van der Swaelmen en Jules Buysens en had tot doel een vernieuwing tot stand te brengen in de Belgische landschapsarchitectuur³¹. Daarvoor inspireerde ze

zich op de ideeën die Charles Buls op het vlak van stedenbouw had gepropageerd en op de ideeën over tuinkunst van de Arts and Crafts, die vooral gebaseerd waren op de verwezenlijkingen en geschriften van de Engelse ‘tuinierster’ Gertrude Jekyll. Buysens schrijft dat hij de gemengde of composiete stijl, gekenmerkt door “een terugkeer naar een zeker gebruik van de rechte lijn”, verkoos boven “de zuivere landschapsstijl” die tot het begin van de 20ste eeuw in België “heer en meester was”, “enkele bescheiden toegevingen aan de nieuwe stijl uitgezonderd”:

“Zo werd op het grondgebied van Vorst het zogenaamde Sint-Gillispark (afb. 16) in dezelfde stijl aangelegd; werd het openbare park van Laken, grenzend aan het koninklijk domein, zoals trouwens het koninklijk domein zelf, eveneens in dezelfde geest ingericht (...); zelfs nog in het begin van de nieuwe eeuw liet Schaarbeek zijn Josaphatpark nog altijd in dezelfde stijl aanleggen, ook al was deze ouderwets geworden, en in Woluwe liet wijlen koning Leopold II het park grenzend aan de Tervurenlaan en bekend onder de naam park van Woluwe (afb. 17) ook nog in deze stijl inrichten. Maar in deze laatste creaties was de deca-

dentie van de stijl al merkbaar. Deze decadentie manifesteerde zich door een al te conventionele manier om de beplantingen te groeperen, de grond te modelleren in eendere heuveltjes, kortom, de stijl was in een verschrikkelijke routine vervallen, waaruit elk echt oorspronkelijk of artistiek idee verbannen leek.”³²

In het vervolg van het artikel uit de landschapsarchitect ook kritiek op de “onveranderlijk ronde of ellipsvormige bloemkorven” en de “per 1 of per 3 of per 5 gegroepede coniferen”, die typisch zijn voor “tuinen in deze decadente stijl”, die “van rubber lijken te zijn, met overal dezelfde afwisseling van plooiën en glooiingen!” Jules Buysens werd in 1904 benoemd tot inspecteur voor aanplantingen van de stad Brussel. Naar eigen zeggen kwam hij slecht overeen met Leopold II en was hij een tegenstander van Henri Maquet in de kwestie van de *bas-fonds* van het park van Brussel³³. Hoewel de hierboven geciteerde tekst ongetwijfeld voor een groot deel subjectief is, weerspiegelt hij niettemin het verlangen dat bij velen leefde om na de dood van de monarch te breken met de landschapsstijl die onder zijn bewind

opgang had gemaakt. Deze was gekenmerkt door een grote openheid voor buitenlandse invloeden en door een standaardisering of 'haussmannisering' van de tuinkunst. Gedreven door de ambitie om van "ons kleine België de hoofdstad te maken van een immens rijk", had Leopold landschapsarchitecten uit de buurlanden aangetrokken, en dan vooral uit Frankrijk. Zij ontwierpen talrijke parken in de voor de tweede helft van de 19de eeuw kenmerkende landschapsstijl. Daarvoor inspireerden ze zich op de modellen die onder impuls van Napoleon III - zelf een groot tuinliefhebber - en baron Haussmann waren gecreëerd. Leopold II, die altijd openstond voor inbreng van buitenaf, had de introductie en het gebruik van exotische en koloniale planten in België aangemoedigd³⁴. Jules Buysens en de leden van *Le Nouveau Jardin Pittoresque* wilden daarentegen meer aandacht voor "onze nationale voorliefde voor meer pittoreskheid, voor meer kleur, meer leven in de tuinen, ook al hebben ze een regelmatig tracé" en ook voor de "rustieke planten van ons klimaat". In de eerste helft van de 20ste eeuw werden in de Brusselse regio meerdere tuinen in deze geest ingericht voor opdrachtgevers uit de hoge burgerij - industriëlen en bankiers - die klanten waren van Buysens en ook aanhangers waren van *Le Nouveau Jardin Pittoresque*: het Bronnenpark in Woluwe, eigendom van Louis Solvay, het park Tournay-Solvay in Bosvoorde (afb. 18) en de tuin van de villa Van Buuren in Ukkel.

Al in de jaren 1870-1880 had de zoektocht naar een nationale stijl in de landschapsarchitectuur zich gemanifesteerd in de aanleg van tuinen in neo-Vlaamse renaissance. Dit was onder meer het geval voor het kasteeltje van architect en binnenhuisdecorateur Charle-Albert in Bosvoorde of voor de Kleine Zavel (zie afb. p. 212), allebei geïnspireerd op tuinmodellen uit de in 1583 in Antwerpen gepubliceerde bundel van Hans Vredeman de Vries³⁵. In tegenstelling tot de landschapsstijl kende dit model, dat meer aansloot bij de architectuur dan bij de tuinkunst, slechts een kortstondig en beperkt succes en werd het zeker niet aangemoedigd door Leopold II.

BESLUIT

De geschiedenis van het ontstaan en het behoud van de groene ruimten in Brussel werd vanaf het einde van de 18de eeuw gekenmerkt door een constante spanning tussen twee stromingen. De eerste stond meer open voor moderniteit en stedenbouw en zag de aanleg maar ook de afschaffing van groene ruimten in een perspectief van rationalisering van de stedelijke en voorstedelijke ruimte. Deze visie was ingegeven door esthetische, maar ook economische, sociale en hygiënistische eisen. Ze stond bovendien open voor buitenlandse invloeden en een zekere Europese standaardisering van de tuinkunststijl. De tweede stroming was meer gericht op het verleden van de stad en vooral de periode van de middeleeuwen en de renaissance. Ze stond vijandig tegen elke buitensporige verstedelijking en was vooral bezorgd om het behoud van oude groene ruimten. Ze stond ook minder open voor buitenlandse inbreng - zowel op het vlak van plantensoorten als van stijlen - en probeerde een nationale of regionale 'smaak' op het vlak van landschapsarchitectuur te definiëren.

Leopold II was ongetwijfeld een van de meest befaamde vertegenwoordigers van de eerste stroming. Volgens hem moest Brussel een stad met internationale allures worden en zich op het vlak van groene ruimten tot het niveau van andere grote Europese steden verheffen. Hij voerde dan ook een actieve politiek voor de aanleg van openbare parken. Charles Buls en Jules Buysens behoorden tot de andere strekking. Zij wilden vooral de historische en pittoreske charme van de stad bewaren en haar oude landschappen en tuinen integraal bewaren.

Beide houdingen hadden hun positieve en negatieve, creatieve en destructieve kanten. In 'Menuet', uit zijn bundel *Contes de la bécasse*, maakte Maupassant zich tot spreekbuis van de verontwaardiging en emoties die de afschaffing - in het kader van de werken die Haussmann en zijn aco-

lieten hadden ondernomen - van de boomkwekerij van de Jardin du Luxembourg in Parijs in 1866 had verwekt. Nochtans hebben we aan de daders van dit vandalisme, aan de slopers van deze "vergeten tuin van de andere eeuw", van deze "tuin zo mooi als een oude zachte glimlach", de inrichting van talrijke openbare groene ruimten in de Franse hoofdstad te danken. De door Leopold II ondernomen uitbreiding van het koninklijk paleis heeft zeker het verdwijnen van een groot deel van de *bas-fonds* van het Warandepark met zich meegebracht, maar niemand kan de grote rol die de monarch speelde in de uitbreiding van de openbare parken in Brussel ontkennen. Het tot het uiterste gedreven pittoreske had ook verwoestende aspecten. Het literaire model van de aanhangers van *Le Nouveau Jardin Pittoresque* was de Paradou³⁶, een oude tuin die al een eeuw verwaarloosd was, "een stukje paradijs waar de wind de zeldzaamste bloemen zaait" uit de roman *La Faute de l'abbé Mouret* van Emile Zola. "Aan zichzelf overgelaten, vrij om zonder schaamte te groeien, leek [de natuur] gedreven door razernij om te vernietigen wat de mens had gemaakt; ze revolteerde, zaaide hele horden bloemen in het midden van de paden, viel de rocaïles aan met de stijgende vloed van haar mos, wrong de nek om van marmers die ze met de hulp van de flexibele touwen van klimplanten neerhaalde; ze brak de plavuizen van vijvers, van trappen, van terrassen door er struiken doorheen te laten groeien; ze kroop tot ze het laatste gecultiveerde plekje in haar macht had, het naar believen bewerkte, er als vlag van de rebelle enkele onderweg meegesleurde zaden plantte, een bescheiden groen waarvan zij gigantisch groen maakte."

De - nog altijd bestaande - spanning tussen twee tegenovergestelde visies op het vlak van het ontwerpen en bewaren van groene ruimten in het Brussels Gewest heeft geleid tot de invoering van een evenwichtspositie. De echte groene identiteit van Brussel ligt ongetwijfeld meer in deze creatieve spanning, deze diversiteit en rijkdom, dan in een specifiek landschapstype of een specifieke tuinstijl.

NOTEN

- 1.** BULS, C., 'Le parc de Bruxelles', *L'art moderne*, XXVII, 9, 1907, p. 66.
Vert.: "... onze oude promenades zijn een legaat uit het verleden dat aan de Brusselaars toebehoort en het is echt een grove fout van de overheid om hen die kostbare erfenis te willen afnemen."
- 2.** RODIGAS, E., 'Un amateur d'horticulture au XVIe siècle', *Revue de l'horticulture belge et étrangère*, II, 1876, pp. 8-11; van Wijnendaele, J., *Promenades insolites dans Bruxelles disparu*, Brussel, 2008, pp. 134-136.
- 3.** HEYMANS, J., SMOLARMEYNART, A., *Brussel. 1000 jaar Brussel, de Brusselaars en hun parken, Waar is de tijd?*, Zwolle, 2000, nr. 17, p. 397.
- 4.** MAES, A., MAZIERS, M. (red.), *La forêt de Soignes. Art et histoire des origines au XVIe siècle*, Bruxelles, 1987; *La forêt de Soignes. Connaissances nouvelles pour un patrimoine d'avenir*, Waver, 2009.
- 5.** *Bulletin trimestriel de la Ligue des Amis de la Forêt de Soignes*, IV, 3, 1923, pp. 234-236.
- 6.** *Bulletin trimestriel de la Ligue des Amis de la Forêt de Soignes*, VI, 2, 1925, pp. 31-35.
- 7.** BILLEN, C., 'Les métamorphoses d'un usage de la nature. Paysages et sites à l'époque de Solvay (1870-1914)', in: DESPY-MEYER, A., DEVRIESE, D. (red.), *Ernest Solvay et son temps*, Brussel, 1997, pp. 249-70.
- 8.** GALLEZ-RICHEL, C., *Quatorze sites semi-naturels de la région bruxelloise*, Chapelle-lez-Herlaimont, 1990.
- 9.** HEYMANS, J., SMOLARMEYNART, A., Brussel..., p. 400; VAN DEN HAUTE, R., Rommes, J., *L'ancien château comtal de Rivieren*, Cercle d'histoire du comté de Jette, Brussel, 2005.
- 10.** VANAUTGAERDEN, A. (red.), *Hortus Erasmi*, Brussel, 2000 (Le cabinet d'Erasmus, 2).
- 11.** De vroegere ingerichte tuin is te zien op de kaart van Ferraris.
- 12.** DE LIGNE, C.-J., *Coup d'œil sur Belœil et sur une grande partie des jardins de l'Europe*, Lecture de Couvreur, M., Brussel, 2003, pp. 88-89.
- 13.** BULS, C., *Esthétique des villes*, Brussel, 1893, pp. 21-22.
- 14.** DES MAREZ, G., 'L'abbaye de la Cambre', *Tekhné*, I, 40, 1911, pp. 441-452.
- 15.** VAN DER SWAELMEN, L., *L'abbaye de la Cambre. Restauration des jardins Louis XIV*, [Brussel, 1912]; Stynen, H., *Urbanisme et société. Louis Van der Swaelmen (1883-1929), animateur du mouvement moderne en Belgique*, Brussel-Luik, 1979, pp. 65, 126-127.
- 16.** De tuinen werden tussen 1997 en 2002 opnieuw geres-taureerd door het bureau JNC International, onder leiding van Noël Capart.
- 17.** *L'art moderne*, XXVII, 1907, 9, pp. 66-67; 10, p. 76 (antwoord van Maquet); 29, pp. 227-228; 30, pp. 233-235; XXVIII, 1908, 44, pp. 348-349.
- 18.** *Aspects de la nature et de la cité*, éditions de Durendal, Brussel, 1907, p. 18.
- 19.** Over de geschiedenis van het Warandepark, zie DUQUENNE, X., *Le parc de Bruxelles*, Brussel, 1993.
- 20.** Zie o.a. RANIERI, L., *Léopold II urbaniste*, Brussel, 1973; LOMBAERDE, P. i.s.m. GOBYN, R., *Léopold II roibâtitseur*, Gent, 1995; Demey, T., *Léopold II (1865-1909). La marque royale sur Bruxelles*, Brussel, 2009.
- 21.** Over het leven en de carrière van Jonathan-Raphaël Bischoffsheim (1808-1883), zie KAUCH, P., 'Bischoffsheim (Jonathan-Raphaël)', in: Biographie nationale, XXX, Brussel, 1959, kol. 171-174; SCHREIBER, J.-P., 'Bischoffsheim Jonathan-Raphaël', in: KURGAN-VAN HENTENRIJK, G., JAUMAIN, S., MONTENS, V. (red.), *Dictionnaire des patrons en Belgique*, Brussel, 1996, pp. 53-55; SCHREIBER, J.-P., 'Bischoffsheim, Jonathan-Raphaël', in: *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique*, Brussel, 2002, pp. 56-58.
- 22.** DE PAEPE, J., *Classicisme et néo-classicisme à Watermael-Boitsfort*, Tilia, VIII, 2008, pp. 7-10, 12.
- 23.** MAROY, E., *Bruxelles ancien et moderne, précédé d'une histoire abrégée de cette ville*, Brussel, [1861], p. 321.
- 24.** Liste des membres fondateurs de la Société royale de zoologie, d'horticulture et d'agrément de Bruxelles, Brussel, [1852], p. 40; Société royale de zoologie, d'horticulture et d'agrément de Bruxelles. Liste des membres effectifs au 31 décembre 1859, Brussel, 1860, pp. 5, 9.
- 25.** BRAUMAN, A., DEMANET, M., *Le parc Léopold 1850-1950. Le zoo, la cité scientifique et la ville*, Brussel, 1985.
- 26.** *Bulletin communal de la Ville de Bruxelles*, 1860/1, pp. 109, 139-142.
- 27.** *Bulletin communal de la Ville de Bruxelles*, 1856/2, pp. 457-458.
- 28.** *Bulletin communal de la Ville de Bruxelles*, 1858/1, pp. 174-175.
- 29.** Eugène Deny, minder bekend dan Elie Lainé en Jules Vacherot, was een Parijse rocaillespecialist. Cf. RACINE, M., *Jardins 'au naturel'. Rocailles, grotesques et art rustique*, Arles, 2001, p. 85.
- 30.** 'Léopold II amateur de jardins et de fleurs', *La tribune horticole*, CXCIV, 1910, p. 161.
- 31.** Zie het manifest van de beweging: VAN BILLOEN, A., *Le Nouveau Jardin Pittoresque*. Association Nationale pour la Rénovation dans l'Art des Jardins. Son programme, Brussel, 1913.
- 32.** BUYSSSENS, J., 'évolution de l'art des jardins depuis un siècle', *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, herfst 1931, p. 123.
- 33.** 'Jules Buyssens. Le grand jardinier de Belgique', interview gepubliceerd in *Pourquoi pas?*, XXIV, 1038, 1934, en heruitgegeven in *Le Nouveau Jardin Pittoresque*, winter 1934, p. 441.
- 34.** DE BRUYN, O., FONDU, B., 'De la pagode chinoise à l'araucaria du Chili. Apports étrangers dans l'art des jardins bruxellois (XVIIIe-XXe siècle)', in: DUMONT, P., VAN DER BRUGGHEN, B. (red.), *Venus d'ailleurs*, Brussel, 2009, pp. 96-123.
- 35.** Zie hierover DE BRUYN, O., 'Les jardins du château Charle-Albert à Boitsfort... entre passéisme et modernité', *Demeures historiques & Jardins*, CLXVIII, 4, 2010, pp. 10-15; Id., 'Les jardins de style néo-Renaissance flamande', *Les Nouvelles du Patrimoine*, CXXXI, 2011, pp. 37-40.
- 36.** VAN DER SWAELMEN, L., 'L'art des jardins et le Nouveau Jardin Pittoresque', *Tekhné*, II, 101, 1913 (overdruk).

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Ode Goossens, Isabelle Leroy, Muriel Muret, Cecilia Paredes en Brigitte Vander Brughen met de medewerking van Pascale Ingelaere en Anne-Sophie Walazyc voor het kabinet van Charles Picqué, minister-president belast met Monumenten en Landschappen.

SECRETARIAAT

Cindy De Brandt en Linda Evens

COÖRDINATIE PRODUCTIE

Koen de Visscher

REDACTIE

Françoise Aubry, Claire Billen, Paulo Charruadas, Odile De Bruyn, Quentin Demeure, Stéphane Demeter, Michel de Waha, Daniel Geerinck, Eric Hennaut Catherine Leclercq, Christophe Loir, Marc Meganck, Benoit Mihail, Philippe Sosnowska, Sven Sterken, Christophe Vachaudez, Linda Van Santvoort, Patrick Viaene,

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels en Erik Tack

NALEZING

Wim Kenis, Harry Lelièvre, Leo Verhoeven, Mia Verstaeten, en de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

supersimple.be

DRUK

Dereume Printing

BEDANKINGEN

Philippe Charlier, Julie Coppens, Alice Gerard en Alfred de Ville de Goyet (Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting), Marcel Vanhulst (Directie Externe Communicatie).

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting, Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Directie Monumenten en Landschappen, CCN - Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproducieren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken bij de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

FOTO OMSLAG

Nachtelijk zicht op Brussel vanaf de Louizalaan (M. Vanhulst, 2012 © MBHG)

LIJST MET AFKORTINGEN

AOCMWB - Archief Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn Brussel
AAM - Archives d'Architecture Moderne
AR - Algemeen Rijksarchief
ARB - Académie royale de Belgique
DML - Directie Monumenten en Landschappen
KBR - Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
KMGK - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
MBHG - Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest - Documentatiecentrum van het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
MSB - Museum van de Stad Brussel - Broodhuis
SAB - Stadsarchief Brussel
SIWE - Steunpunt industrieel en wetenschappelijk erfgoed
SRAB - Société royale d'archéologie de Bruxelles
VIOE - Vlaams Instituut voor het onroerend erfgoed

ISSN

2034-5771

Cette revue paraît également en Français sous le titre « Bruxelles Patrimoines ».